

Hladká, Zdeňka

Prameny a literatura

In: Hladká, Zdeňka. *Přenesená pojmenování rostlin v českých dialektech : k sémantickému tvoření lexikálních jednotek v nářečích*. Vyd. 1. V Brně: Masarykova univerzita, 2000, pp. 11-14

ISBN 8021022906

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/123105>

Access Date: 30. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

PRAMENY A LITERATURA

Problematikou sémantického tvoření pojmenování rostlin v nářečích se odborná literatura dosud soustavněji nezabývala. Částečně se o ní zmiňují etymologické studie věnované názvosloví rostlin jako celku, případně některé (především materiálové) práce dialektologické.

Z etymologicky zaměřených děl je třeba jmenovat zejména monografii Václava MACHKA *Česká a slovenská jména rostlin* (1954), dosud nejkomplexnější pojednání o původu a vývoji rostlinných pojmenování (nejen nářečních) v české jazykovědě. Tato práce se stala hlavním excerpčním zdrojem pro předkládanou studii (neboť v podstatě shrnuje nářeční materiál ze všech dostupných pramenů²) i oporou pro její etymologické výklady. Machek se zabývá názvy českými i slovenskými (v korelaci s pojmenováními v dalších jazycích), lidovými i uměle vytvořenými, vzniklými přejímáním, kalkováním, postupy slovo-tvornými i přenášením. Bohatý materiál uvedený v jeho monografii bylo proto nutno podrobit účelové selekci, tj. vybírat pouze **přenesené názvy**, které byly nebo dosud jsou součástí **nářeční mluvy v Čechách, na Moravě nebo v české části Slezska**.

V některých případech bylo obtížné rozhodnout, zda rostlinnému názvu lze přisoudit příznak **nářeční** (v Machkově terminologii **lidový**³). Ani doklady, u nichž je jako pramen uvedena některá ze sbírek nářeční slovní zásoby, nejsou totiž z hlediska lidového charakteru zcela bezproblémové. Mohou zachycovat pojmenování od původu knižní, která se do nářeční mluvy dostala až druhotně (např. *nebeský dar*, *vlčí noha* apod.). I takové případy jsme však zahrnuli do excerpce, neboť jejich rozšíření v dialektech ukazuje vnitřní blízkost s názvoslovím skutečně lidovým.

Kromě pojmenování, jejichž příslušnost k dialektu je verifikována nářečním pramenem, byla z Machkovy práce přebírána i nemnohá pojmenování další, u nichž není jako zdroj dokladu uvedena nářeční sbírka, nýbrž pouze staročeský rostlinář nebo herbář.⁴ Machek v úvodu své knihy píše, že domácí názvy v obdobných pramenech byly většinou lidové. Ani toto tvrzení však pochopitelně nelze zcela zobecnit. Přinejmenším část z nich byla původu umělého (důkazem jsou mj. četné případy kalkování z latiny). Vodítkem pro excerpční výběr pojmenování z těchto pramenů se nám staly především Machkovy explicitní poznámky o lidovém charakteru jednotlivých jmen, ojedinele i hodnocení uváděná v citátech ze staročeského pramene, např. „v některých krajích říkají“. (Jsme si však vědomi, že může jít o selekci zčásti náhodnou.)

² Přehled užitých pramenů viz MACHEK 1954, s. 359-364.

³ Atribut *lidový* charakterizuje v Machkově pojetí především původ názvů – kontrastně k původu knižnímu, umělému. (Tento ne zcela terminologický přívlastek se v souvislosti s jednotkami nářečního názvosloví objevuje i v pracích jiných autorů.)

⁴ Jejich bibliografický soupis viz MACHEK 1954, s. 359-364.

Bylo už řečeno, že Václav Machek využil pro potřeby své práce v podstatě všech dostupných pramenů, přesto však upozorňuje, že jeho kniha nepodává úplný souhrn pojmenování rostlin, „která se kdy vůbec u nás vyskytla“⁵. Stěžuje si především na nedostatek pramenů shrnujících právě jména lidová.⁶ Nejvíce lituje, že kromě práce Václava KOSÍKA *Slovník lidových názvů rostlin* (1941) neexistuje žádná knižně vydaná sbírka, která by shromažďovala lidové názvy rostlin z teritoria vlastních Čech (zatímco oblast Moravy byla vcelku reprezentativně pokryta řadou poměrně kvalitních nářečních slovníků). V této souvislosti může působit poněkud překvapivě, že právě Kosíkova sbírka není v Machkově monografii excerpována v úplnosti (např. pro blatouch bahenní uvádí Kosík vedle názvů registrovaných v obou pracích ještě 28 dalších pojmenování). Domýšlíme se, že důvodem neúplné excerpce Kosíkova slovníku byla patrně nedůvěra v autentičnost jeho dokladů (Václav Kosík totiž dosti volně zachází s uváděním bibliografických dat svých materiálových zdrojů, eventuálně je neuvádí vůbec, z některých lokalit zachycuje nepravděpodobný počet nářečních názvů, což navozuje představu jejich tvoření ad hoc, apod.)⁷, případně též poněkud kritický postoj k pojmenováním, která se v nářeční mluvě objevují vícekrát, bez pevného spojení s určitou rostlinou. V úvodu své knihy o takových pojmenováních Machek říká: „Lidových jmen z Čech je v naší práci ostatně uvedeno jen málo, zvláště bývají vynechána taková jména nepůvodní a nevýrazná, přitom společná pro mnoho druhů a rodů zcela rozdílných, jako *kohoutky*, *pentličky*, *pantoflíčky*, *kvítka P. Marie*, *paličky*, *knoflíčky*. Neboť máme dojem, že mnohá z nich jsou jen náhodné názvy, zcela efemérní, jež důvěřivý sběratel náhodou zaslechl a bez kontroly přijal.“⁸

Další pravděpodobný důvod Machkova výběrového přístupu ke Kosíkově sbírce se rovněž netýká pouze tohoto slovníku, ale i jiných pramenů. Je zřejmé, že Machek při shromažďování materiálu pro svou práci upřednostňoval zejména takové názvy, které si žádají hlubšího etymologického osvětlení. Řada nářečních jmen je však z tohoto hlediska „nezajímavá“, a to zejména pojmenování přenesená, jejichž vznik neprovází změna formy a která často bývají motivačně zcela průhledná (nebo naopak nejasná). Nářečních přenesených názvů si Machek všímá ve větší míře pouze tam, kde lze vysledovat genetické souvislosti s názvy v jiných slovanských, případně i neslovanských jazycích. V mnoha

⁵ MACHEK 1954, s. 5.

⁶ Václav Machek hovoří v úvodu své práce a ve svých samostatných článcích (např. MACHEK 1942 a, b) o potřebě komplexního celouzemního výzkumu lidových jmen rostlin. Upozorňuje také na připravovanou akci České botanické společnosti, která měla detailně popsat květenu na našem území a zároveň spolehlivě vyzkoumat a zaznamenat všechny lidové názvy rostlin. O zmíněném programu psal také předseda České botanické společnosti Karel DOMIN (Věda přírodní 1940, 1941). Nepodařilo se nám však zjistit žádnou informaci o tom, že by se akce opravdu uskutečnila, respektive přinesla očekávané poznatky o nářečním názvosloví.

⁷ Některé kritické připomínky ke Kosíkově práci viz MACHEK 1942 b.

⁸ MACHEK 1954, s. 7.

případech je však uvádí jen ve výčtu, bez explicitního osvětlení motivace. „Přehlíživý“ vztah k lidovým přeneseným pojmenováním dokládají na několika místech Machkova vlastní slova – např. u pojednání o jménech lomikámenu říká: „Jiné lidové názvy (č. *mejdličko*, *škrob* a j.) nejsou pro nás zajímavé.“⁹ Podobně se u výčtu jmen pro biku objevuje věta: „Je dost lidových názvů, *čertíček*, *cikánka* atd., ale jsou málo zajímavé.“¹⁰

Vzhledem k výše uvedeným rysům Machkova přístupu k přejímání přenesených názvů rostlin z nářečních sbírek bylo nutné materiál získaný z jeho monografie rozšířit ještě alespoň o doplňkovou (kritickou) excerpici Kosíkovy práce (soubor přenesených nářečních pojmenování se tak rozrostl o téměř 180 položek)¹¹ a kontrolní excerpici BARTOŠOVA *Dialektického slovníku moravského* (přinesla více než 20 dalších názvů).

Závažným a spolehlivým pramenem nářečních pojmenování rostlin se stal též *Český jazykový atlas 2* (1997), dílo přinášející teritoriální ekvivalenty názvů více než třiceti známých rostlin. Údaje z tohoto zdroje v mnoha případech pomohly verifikovat existenci a především nářeční příslušnost názvů uváděných v pracích Václava Machka a Václava Kosíka. Navíc bylo možno z *Českého jazykového atlasu* excerpovat i pojmenování, která jiné prameny nezachytily. O jeho informace se tato práce opírá též ve výkladech motivací řady názvů.

Od původního úmyslu doplnit získaný nářeční materiál detailnější excerpici korespondenční lexikální ankety (organizované v 50. a 60. letech Ústavem pro jazyk český ČSAV) bylo nakonec upuštěno. Především z toho důvodu, že výčet položek věnovaných tematické oblasti rostlinných jmen se v jejím dotazníku zhruba shoduje s dotazníkem *Českého jazykového atlasu* a náhodné porovnávací sondy obou zdrojů neukázaly závažné rozdíly v šíři a v typologické pestrosti zaznamenaných přenesených pojmenování (*Český jazykový atlas* navíc tyto diference zčásti registruje, takže mohly být sekundárně registrovány prostřednictvím jeho údajů).

Vedle uvedených (zejména materiálových) děl poskytly oporu pro tuto studii i některé další etymologické práce. Relevantní příspěvky týkající se původu rostlinných názvů registruje, využívá, případně i kriticky hodnotí výše jmenovaná monografie Václava Machka, nebylo by tedy účelné podávat zde jejich výčet. Připomeneme pouze dvě studie Heinricha MARZELLA, které se nejvíce tematicky přibližují předkládané práci a poskytly pro ni též jinojazyčný srovnávací materiál (obě se soustřeďují především na evidenci nářečních pojmenování rostlin a na deskriptivní popis jejich motivací): *Die Tiere in deutschen*

⁹ MACHEK 1954, s. 98.

¹⁰ MACHEK 1954, s. 274.

¹¹ Z Kosíkovy sbírky byly excerpovány především ty přenesené názvy, u nichž autor uvádí přesnou lokalizaci výskytu, ojediněle též názvy, které označuje jako užívané všeobecně, případně místy. Stranou zůstala pojmenování, u nichž nebyl dostatečně specifikován zdroj dokladu, případně nebyl zaručen jeho lidový charakter (srov. soupis použité literatury v Kosíkově práci na s. 139).

Pflanzennamen. Ein botanischer Beitrag zum deutschen Sprachschätze (1913) a *Himmelsbrot und Teufelsleiter. Volkstümliche Pflanzennamen aus Bayern* (1951). Opomenout nelze též rozsáhlý slovník *Wörterbuch der deutschen Pflanzennamen* (MARZELL 1943-1979).

Důležité poznatky o názvosloví rostlin přinášejí i vývojové pohledy na konstituování odborné botanické nomenklatury (mj. ve vztahu k terminologii lidové), např. Josef HOLUB (ed.) *K problematice českého odborného jmenosloví rostlin* (1979), Veli KOLARI *Jan Svatopluk Presl und die tschechische botanische Nomenklatur* (1981), Ferdinand BUFFA *Vznik a vývin slovenskej botanickej nomenklatury. K histórii slovenského odborného slovníka*¹² (1972) ad.

Užití sémantické tvorby slovníkových jednotek nebylo dosud obšírněji popsáno ani v jiných oblastech nářečního lexika. Předkládaná práce se proto nemohla metodicky opřít o podobně zaměřená pojednání ani s nimi porovnat své poznatky. K výjimkám patří drobnější články Jana BALHARA *Metafory v nářečí* (1995 a) a *Zemědělská terminologie založená na přenášení významu* (1995 b). Ne náhodou zkoumají procesy přenášení jmen také na lidovém názvosloví, pro něž je tematizovaný způsob obohacování slovní zásoby zvláště příznačný. V mnoha ohledech se výsledky uvedených článků shodují s výsledky, k nimž dospívá i tato studie, což podporuje představu o existenci společných principů užití přenášení jmen v nářečním lexiku.

Srovnávací materiál a zčásti i metodické poučení pro následující výklady poskytly i poněkud jinak zaměřené studie analyzující ucelené věcněvýznamové okruhy nářečního (i nenářečního) lexika, např. jazykovězeměpisná studie Václava VÁŽNÉHO *O jménech motýlů v slovenských nářečích* (1955), etymologická disertace Pavly VALČÁKOVÉ *České a slovenské názvy jídel. Ekvivalenty ve slovanských jazycích* (1986) ad.

Východiskem pro studium sémantického tvoření nářečních názvů rostlin se staly též práce týkající se teorie metafory, víceslovných pojmenování a řady dalších lexikologických a dialektologických otázek (viz seznam literatury).

¹² Práce zčásti reflektuje i názvosloví české.